

II. АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ СУСПІЛЬНОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КРАЇНОЗНАВСТВА

УДК 911.3

Олійник Я.Б., Нич Т.В.

ПРОБЛЕМИ СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ

Охарактеризовані особливості розвитку географічної науки України в складі географічної науки Росії. Виділені основні напрямки формування географічної науки в Україні наприкінці XIX і на початку XX ст.

Ключові слова: географічна наука України, географічна наука Росії.

Охарактеризованы особенности развития географической науки Украины в составе географической науки России. Выделены основные направления формирования географической науки в Украине в конце XIX и в начале XX в.

Ключевые слова: географическая наука Украины, географическая наука России.

The features of development of geographical science of Ukraine as a part of Russian geography are considered. The basic directions of the formation of geographical science in Ukraine in the late XIX and early XX century are allocated.

Keywords: geographical science of Ukraine, geographical science of Russian.

Постановка проблеми. Вивчення історії становлення української географічної науки має важливе значення для обґрунтування пропозицій щодо подальшого її розвитку. Вона розвивалась у загальному руслі багатогранного процесу розвитку людського суспільства як значима частина всесвітньої історії і культури людської цивілізації. Проблемі становлення української географії присвячена дана стаття.

Аналіз попередніх досліджень. Історія розвитку географічної науки розглянута в працях М.М.Паламарчука, О.М.Маринича, О.І.Шаблія, Я.І.Жупанського та ін.

Виклад основного матеріалу. Багато століть географічна наука в Україні розвивалась у складі географічної науки Росії, а ряд її представників були визначними географами Російської держави. На рівень сучасної географії вона вийшла раніше, ніж в інших союзних республіках. У межах Російської імперії її розвиток пішов у напрямку регіональної географії в складі єдиної географії Росії. Цей розвиток забезпечувався працями українських учених, напрацювання яких були високого рівня. Їхні дослідження стосувались проблем географії України і виходили за рамки загальноросійських шкіл. Сюди слід віднести географічні елементи досліджень С.Г. Величка (1670–1728), В.М. Григоровича-Барського (1701–1747), Д.П. Журавського, учених Київської академії Ф.Й. Туманського (1750–1810), Д.Р. Пашенка (1759–1809), О.Ф. Шафонського (1740–1811), Я.Г. Маркевича (1776–1804), М.Г. Арандаренка (1795–1867), А.П. Скальковського (1808–1889) та ін. Так, учені Київської академії дали перші географо-статистичні описи окремих районів України. Ними, зокрема, вдосконалено програми регіональних подвірних переписів

населення на Лівобережній і Слобідській Україні. В академії як окремий предмет викладалася географія. Ф.Й. Туманський опублікував у часописі «Російський магазин» декілька статей з історії України, а також «Летописец Малоя России» із додатком «Изыскания малороссийских речений в прошедших листах» (1793) – перший в історії української лексикографії українсько-російський словник. Д.Р. Пашенко склав «Опис Чернігівського намісництва», в якому викладений обширний матеріал про соціально-економічний стан селян і козаків Лівобережної України в другій половині XVIII століття. Ця робота була продовжена О.Ф. Шафонським, який написав за матеріалами Д.Р. Пашенка працю «Чернігівського намісництва топографічний аналіз із стислим географічним і історичним описом Малої Росії» (К., 1815 р.). Географічні відомості містила книга Я.Г. Маркевича «Записки о Малороссии, её жителях и производстве» (1798). У «Хронологічному огляді історії Новоросійського краю 1730–1823» А.П. Скальковським зібрано цінні матеріали про історію і географію цього краю. Таким чином, у Київській академії започаткувалася наукова школа, але вона не склалась, у зв'язку із закриттям закладу (1817). На середину XIX століття припадають дослідження Київської губернії відомим фахівцем Д.П. Журавським (1810–1856). Його можна віднести до числа перших учених України, які професійно займалися географією. Д.П. Журавський склав детальну характеристику міста Києва, його забудови, географії, соціального складу населення, промисловості, транспорту, торгівлі. У такому ж плані досліджувалася природа, населення і господарство Київської губернії та інших частин території України. Робота Д.П. Журавського була в 1857 р. відзначена премією Жукова Руського географічного товариства (РГТ). Це єдиний випадок посмертного нагородження за всю історію РГТ.

Значний вклад у розвиток географії України вніс П.П. Чубинський (1839–1884). У 1869–1870 рр. він очолював етнографо-статистичну експедицію в Південно-Західну Росію (переважно територія сучасної України). Результати досліджень опубліковані в семи томах праць експедиції і носили переважно етнографічний характер, а сьомий том був присвячений народностям, що живуть в Україні. Відомі його праці з розробки торфу в Київській губернії (1870) і виробництва заліза на Волині (1875). П.П. Чубинський був одним із засновників Південно-Західного відділу Руського географічного товариства, який був створений 13.02.1873 року в Києві для вивчення географії, етнографії, економіки і статистики України. Це фактично самостійний науковий центр в Україні. У числі його засновників були В.Б. Антонович, Ф.К. Вовк, М.М. Драгоманов, П.Г. Житецький, М.В. Лисенко, О.В. Русов. Першим головою Відділу було обрано Г.П. Галагана (1873–1875). Відділ опублікував два томи «Записок» (1874–1875) з працями В.Б. Антоновича, Ф.К. Вовка, М.М. Драгоманова, О.В. Клосовського, М.В. Лисенка, О.В. Русова та ін. Окремими додатками видано бібліографічний покажчик праць О.К. Роговича, присвячений

природі Київської округи, матеріали про Буковину, етнографічні матеріали. В числі окремих видань був трьохтомник праць М.М. Максимовича (1876–1880). До 70–80 рр. XIX ст. належить активна діяльність у галузі географії одного з лідерів українофільського руху, видатного історика України, засновника Київської історичної школи В.Б. Антоновича (1835–1908). У цей період він захистив магістерську дисертацію «Останні часи козацтва на правій стороні Дніпра» (1870), докторську дисертацію «Нарис історії Великого Князівства Литовського до смерті Ольгерда» (1878), став професором російської історії Київського університету (1878) та деканом історико-філологічного факультету (1880–1883). У 1883 р. В.Б. Антонович читав студентам Вищих жіночих курсів м. Києва науковий курс географії України, а з 1886 р. – вже нелегально – переважно студентам Київського університету. В числі його слухачів були А.С. Синявський, Л.П. Добровольський, Б.О. Кістяківський, К.М. Антонович-Мельник й очевидно, М.С. Грушевський, який висловив ряд побажань А.С. Синявському під час підготовки нарису про В.Б. Антоновича до 20 – річчя з дня його смерті. Науковий курс географії України складався з двох частин: 1) загальної, методологічної, компонентно-галузевої; 2) регіональної, «районної» частини, чим на кілька десятиліть В.Б. Антонович випередив російську регіональну теорію С.В. Берштейна-Когана-М.М. Баранського [129, с.18]. За свідченням Л.П. Добровольського, В.Б. Антонович читав також курс «Історико-топографічний нарис південної Русі», в якому виділив 19 районів розселення українців у межах Росії та Австро-Угорщини, випередивши у цьому плані С.Л. Рудницького на 31 рік. Близькою до економічної географії була Чернігівська «земська статистика», відома географо-експедиційною методикою статистичних дослідів. Ученими Чернігівська «земська статистика» визнана школою дослідників, яка є однією з попередників економіко-географічної галузево-статистичної (традиційної) школи В.Е. Дена, а багато її представників були відзначені Великими золотими медалями відділення статистики РГТ.

До другої половини XIX ст. належить формування в Києві метеорологічного напрямку, який започаткував М.П. Авенаріус (1835–1895). У 1869–1890 рр. він завідував у Київському університеті кафедрою фізики і був директором метеорологічної обсерваторії. У його школу фізиків-експериментаторів входили О.В. Клосовський (1846–1917) і Й.Й. Косоногов (1866–1922). Шлях цієї школи – від фізики до географії.

О.В. Клосовський проаналізував метеорологічні спостереження по Києву за 48 років (1874), провів фундаментальне дослідження гроз у Росії, за що одержав вчений ступінь доктора метеорології та фізичної географії (1884). У подальшому учений написав фундаментальні праці з кліматології Росії й України, вивчав погодний режим і солоність води Чорного моря, створив відому на той час наукову школу в Новоросійському університеті. Й.Й. Косоногов від дослідження

електричних та оптичних явищ перейшов до вивчення річного і сезонного ходу метеорологічних процесів в атмосфері й агрометеорології.

Гідрологічні дослідження почалися в XIX ст., переважно для практичних цілей: використання рік для судноплавства, боротьба з повенями, зрошення й осушення боліт, вивчення підземних вод для шахтного будівництва. В Україні працювали експедиції водних і сухопутних шляхів (1809), нівеляційно-описового комітету Міністерства шляхів (1878), спеціальні експедиції з вивчення витоків головних рік Росії під керівництвом О.О. Тілло (1894–1895), експедиція В.В. Докучаєва з вивчення причин неврожаю 1891 року і зневоднювання рік, Західна експедиція з осушення боліт Полісся І.І. Жилінського (1873–1898) й інші. У цей період проведено узагальнення гідрологічних зведень щодо Дніпра, виконано ряд робіт із вивчення річкових течій режиму рік, особливостей деформування річкових русел. Перші фундаментальні праці з гідрології басейну Дніпра виконували В.М. Лохтін (1849–1919). М.І. Максимович (1855–1928) і Є.В. Опоков (1869–1938).

Йосип Жилінський (1834–1916) у 1874–1879 рр. очолює експедицію з осушення 2,5 млн. десятин Пінських (Поліських) боліт у Білорусії й Україні. Ним створено ряд робіт із проблем меліорації і виховано чимало значних учених і спеціалістів-практиків. У його експедиції працював і вчився майбутній академік АН УРСР Є.В. Опоков.

В.М. Лохтін у 1882–1892 рр. був начальником Дніпровської пошукової партії, а потім робіт із поліпшення судноплавних умов; напрям його досліджень – гідрологічні і водогосподарчі розрахунки та прикладні проблеми поліпшення режиму рік. Саме в цей час з'являється його робота «Сучасне положення питання про засоби поліпшення рік» (1886), а також «Ріка Дніпро» (1886).

Гідролог і гідротехнік М.І. Максимович ретельно вивчив водний режим Дніпра та його приток, неодноразово публікував свої дослідження. У 1894 р. на Міжнародному судноплавному конгресі в Гаазі зробив доповідь на французькій мові про свої спостереження. У 1900 р. на Всесвітній виставці в Парижі експонував свої матеріали по режиму Дніпра біля Києва, за що отримав від журі виставки золоту медаль. Максимовича вважають основоположником наукових гідрологічних досліджень Дніпра та його басейну. Головна його праця – двотомне ілюстроване видання «Дніпро і його басейн», яке вийшло в Києві у 1901 р.

До революції в Україні почалися дослідження з картографії. В основному вони велися в напрямі картографо-геодезичних розробок і математичної картографії. Картографія разом із геодезією вивчалися на кафедрі астрономії і геодезії Київського університету. Зокрема, Д.А. Граве одним із перших у Росії (1896) захищена в Харківському університеті докторська дисертація «Про основні задачі математичної теорії побудови географічних карт». Він з 1899 і до 1939 року був професором Київського університету. Серед його учнів були: альпініст Б.М.Делоне, астроном, дослідник Півночі, академік АН СРСР О.Ю.Шмідт.